

פריבילגית, לא הגמונית: האם "האליטה הליברלית" שולטת בחברה?

רמי קפלן, אילון טוהר*

תקציר. לפי האידיאולוגיה של תומכיו, השינוי המשטרי בישראל נועד לתקן מצב שבו הקבוצה החילונית-ליברלית שולטת בחברה באופן בלתי פורמלי ("הגמוני"), שהוא בגדר "עריצות המיעוט". המאמר מעמיד את הטענה הזאת לבחינה. תחילה נבדק מיקומה של הקבוצה החילונית-ליברלית בסדר האתנו-מעמדי בישראל, ונמצא שהיא נהנית מעליונות כלכלית ותרבותית הודות להיותה משכילה יותר, שלטת בפרופסיות ואשכנזית ברובה. עם זאת, לטענתנו, יש להפריד בין הפריבילגיות של הקבוצה להגמוניות שלה, שלא הצליחה להתממש דרך פרויקט הגמוני. ממבט היסטורי עולה שהפרויקט ההגמוני הליברלי צבר תנופה בשנות התשעים, אך נבלם ושקע מאז 2001. גורם מרכזי בכישלוננו של הפרויקט היה אי-ההתגייסות של האליטה הכלכלית לקדמו, משום שממשלות הימין הציעו תנאים נוחים לא פחות להצבר ההון. בהינתן ניטרליות העשירים, הדומיננטיות של הקבוצה בפרופסיות – ובכללן בית המשפט – לא הספיקה כדי לבסס הגמוניה. מכאן שאידיאולוגיית "עריצות המיעוט" מסלפת את המציאות (ומשרתת בעצמה פרויקט הגמוני נגדי של עליונות יהודית). אך הפערים בחלוקת המשאבים בחברה מאפשרים את התפשטותה, ומזכירים שהמאבקים להגנת הדמוקרטיה ולצמצום אי-השוויון קשורים זה בזה.

מבוא

בימים אלו מקדמת הממשלה חקיקה מהפכנית לצמצום סמכות הרשות השופטת ועצמאותה, אך מצדיקה את המהלך במונחים של חיזוק הדמוקרטיה. לדברי ראש הממשלה בנימין נתניהו בסוף מרץ 2023, "תומכי הרפורמה חושבים שאין פה דמוקרטיה אמיתית, ומה שמסכן אותה זה בית משפט כול יכול"; לפי שרת התחבורה מירי רגב, "הויכוח הוא על אותה אליטה – ששולטת במל"ג, בבית המשפט, בתרבות"; שר האוצר סמוטריץ' מוסיף כי "השמאל השתלט על מוקדי הכוח של עם ישראל, הגיע הזמן שנחזיר את המדינה לעם";

* ד"ר רמי קפלן, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והחוג ללימודי עבודה, בית הספר ללימודי חברה ומדיניות, אוניברסיטת תל אביב

אילון טוהר, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, בית הספר ללימודי חברה ומדיניות, אוניברסיטת תל אביב
אנחנו מבקשים להודות על המשוב רב הערך של עמיתינו ינון כהן, מנחם מאונטר ואדריאנה קמפ

ודב, תושב אשדוד שהשתתף בעצרת תמיכה בחקיקה, אומר: "הגעתי לכאן כדי לעצור את הדיקטטורה במדינה. [...] השתלטו עלינו כוחות לא טובים, בלשון המעטה. רואים את העוצמה שלהם ואת הברוטאליות שלהם בכל דבר" (קוטב ורובינשטיין, 2023). חוט מקשר עובר בין הניסוחים השונים. הם מבטאים אידיאולוגיה "פופוליסטית" שהתפשטה בחוגי הימין בשני העשורים האחרונים עד שכעת הפכה לכוח מרכזי בפוליטיקה הישראלית. האידיאולוגיה הזאת גורסת ש"האליטה" החילונית-ליברלית - המכונה גם "ההגמוניה האשכנזית" או "השמאל" - שולטת במדינה בניגוד לרצון הבוחר, דרך שליטתה במנגנוני המשפט, התקשורת, התרבות, האקדמיה, הכלכלה והמנהל הציבורי. השינוי המשטרי מוצדק משום שמטרתו לסיים את "עריצות המיעוט" של האליטה ולהחזיר את השליטה לעם. מעבר לכך שזוהי ההצדקה הראשית למהלך שמבצעת כיום הממשלה נגד הביקורת השיפוטית, אם יינקטו צעדי המשך ברוח המודל ההונגרי והפולני - כגון צמצום המרחב הביקורתי של התקשורת, הגבלת חופש הביטוי באקדמיה ובתרבות, פוליטיזציה של תהליכי התקצוב והמינוי, איוש מחדש של המערכות, הצרת צעדיהם של ארגוני חברה אזרחית וזריעת דיסאינפורמציה ותעתוע בשיח הציבורי (Bogaards, 2018; Di Meco & Hesterman, 2023) - אידיאולוגיה זו צפויה להצדיק אותם, בטענה כי מדובר בשחרור העם מעריצות המיעוט.

במאמר זה אנו מבקשים לבחון את אמיתותה של הטענה בדבר שליטת האליטה הליברלית בחברה. לדעתנו, מתפקידה של הסוציולוגיה להעמיד למבחן את הקשר בין המציאות לייצוגים האידיאולוגיים שלה. כפי שאמר קליפורד גירץ, "תפקידו החברתי של המדע לגבי אידיאולוגיות הוא, ראשית, להבינן [...] ושנית, לבקון, להכריחן להתפשר עם המציאות (אם כי לא בהכרח להיכנע לה)" (גירץ, 1990, עמ' 216). חשיבותה של ביקורת האידיאולוגיה בסוציולוגיה מתחדדת ברגעים היסטוריים שבהם עולה אידיאולוגיה המבקשת לשנות את שיטת המשטר.

במקרה דגן ביקורת האידיאולוגיה היא משימה מורכבת הדורשת רפלקטיביות, מפני שאידיאולוגיית עריצות המיעוט מתלכדת עם טיעונים של מדעני חברה ואקטיביסטים רבים, אשכנזים ומזרחים, שהפערים בחברה הישראלית מעסיקים אותם זה עשורים. כותבות וכותבים אלו מציעים הבנה מפורטת של מה שהם עצמם כינו האליטות הליברליות וההגמוניה האשכנזית. אנו, כסוציולוגים שהתחנכו בארץ (האחד אשכנזי, השני מעורב), מודעים היטב לריבוד החברתי ולא מערערים על קיומו. אך אנחנו סבורים כי כעת לא ניתן להתעלם מן ההקשר הרחב שבו נעשה שימוש בטענות סוציולוגיות לשם התקפה על אותה קבוצת אליטה, שהיא לדעתנו מסולפת ומסוכנת לחברה כולה. אנו מבקשים להתמודד עם המורכבות הזאת בעזרת פיתוח הבחנה בין הביקורת המבוססת על העליונות של הקבוצה החילונית-ליברלית בחלוקת המשאבים - הפריבילגיות שלה - ובין הטענה שהיא שולטת במדינה באופן שהוא "עריצות המיעוט", כלומר טענת ההגמוניות שלה. איננו חולקים על הצורך בצמצום הפערים, אולם אנו מבקשים לבדוק את נכונותה של טענת השליטה, בהתחשב בשינויים שחלו ביחסי הכוח הלאומיים בשני העשורים שחלפו מאז ספרו של ברוך קימרינג (2001) על קץ שלטון קבוצת האחוסלים - האשכנזים, חילונים, ותיקים, סוציאליסטים ולאומיים.

נעמיד לבחינה כפולה את הקבוצה החילונית-ליברלית שהמשיכה את האחוסלים. ראשית נבדוק את מאפייניה הדמוגרפיים ואת מיקומה בסדר חלוקת הטובין בחברה. לפי הנתונים

שנציג, זוהי קבוצה מבוססת, משכילה, דומיננטית בפרופסיות, ובעלת נכסי הון תרבותי וסימבולי. שנית, נבדוק את ההגמוניות של הקבוצה. מבחינה תיאורטית, הבדיקה מבוססת על ההנחה שקבוצות הופכות לשליטות באמצעות מימושו של פרויקט הגמוני, ושהמימוש תלוי בהשתלטות על עמדות הכוח החשובות. טענתנו היא שהפרויקט ההגמוני הליברלי עלה בשנות התשעים אך נבלם בשנת 2001, ומאז 2009 הוא ניגף בפני הפרויקט ההגמוני הנגדי, זה של עליונות יהודית. הפרויקט הליברלי דעך לא רק משום שהקבוצה הליברלית נכשלה בניסיונה לכבוש את עמדות הכוח הפוליטיות, אלא גם משום שלא הצליחה לגייס את האליטה הכלכלית לתמיכה פעילה בפרויקט שלה. בהיעדר עמדות הפיקוד הפוליטיות והכלכליות, אין די בדומיננטיות של הקבוצה הליברלית בפרופסיות – גם לא בבית המשפט העליון – כדי לבסס הגמוניה. על כן, אף שהקבוצה החילונית-ליברלית ממשיכה ליהנות מעדיפות בתחומים מסוימים, אין לה השפעה גדולה, ודאי שלא הגמונית, על קבלת ההחלטות ועל עיצוב הסדר החברתי.

מיהי הקבוצה החילונית-ליברלית והיכן היא ממוקמת בסדר האתנו-מעמדי?

לפי סקר מדד הדמוקרטיה הישראלית של שנת 2022, הקבוצה החילונית מהווה 42% מכלל הציבור היהודי במדינה (הרמן ואחרים, 2022). מתוך הקבוצה החילונית, כשליש מזדהים עם השמאל, שליש עם המרכז ושליש עם הימין. שיעורם של החילונים ביחס לקבוצות אחרות קטן ככל שזוים ימינה: בשמאל הם מהווים רוב גדול של 85%, במרכז הם רוב של 61.5%, ובימין הם מיעוט של 27% (הרמן ואחרים, 2021, עמ' 215). באופן לא מפתיע, הסקר מאשר שקיימת חפיפה בין הגדרה עצמית לרפוס הצבעה: בבחירות של אפריל 2019, רוב של 88% ממצביעי מרצ ו-68% ממצביעי העבודה שייכו עצמם לשמאל או לשמאל המתון (הרמן ואחרים, 2019, עמ' 213). מבין מצביעי כחול לבן בבחירות אלו, 58% מיקמו את עצמם במרכז (לעומת 26% בשמאל ו-15% בימין). אפשר אפוא לזהות את הקבוצה החילונית-ליברלית עם החילונים המגדירים עצמם כשמאל וכמרכז ומצביעים למפלגות השמאל והמרכז (כ-28% מן היהודים בישראל).

קבוצה זו נוטה להיות מבוססת מבחינת מעמדה הכלכלי, כפי שאפשר להסיק מדפוס ההצבעה בבחירות לפי דירוג סוציו-אקונומי של יישובים ושכונות. מנתוני בחירות 2022 עולה כי 60%-70% מתושבי שלושת האשכולות החברתיים-כלכליים העליונים נתנו את קולותיהם למפלגות יש עתיד, המחנה הממלכתי, העבודה ומרצ (רקובר וכספין, 2022). בששת האשכולות התחתונים, הנתח האלקטורלי של מפלגות השמאל והמרכז צונח דרמטית. אם נגדיר את שלושת האשכולות העליונים כמעמד בינוני-גבוה וגבוה, נמצא כי רוב הקבוצה החילונית-ליברלית משתייכת למעמדות אלו והיא מהווה רוב מתוכם (כרבע מאוכלוסיית האשכולות העליונים הצביעו לליכוד ולציונות הדתית).

למצביעי המרכז-שמאל יש גם מאפיינים עדתיים ברורים. לפי מחקר חדש של מומי דהן (בדפוס), שהתבסס על שיטת סיווג מבוססת שמות משפחה, בבחירות מרץ 2021 קיבל גוש מפלגות הימין כ-65% מהקולות ביישובים שסווגו כמזרחיים לעומת 41% מהקולות

ביישובים שסווגו כאשכנזיים.¹ עם זאת, דהן מצא כי ההצבעה לכל אחד מהגושים מושפעת ממשתנים אחרים כמו רמת ההכנסה, רמת ההשכלה ומידת הדתיות של המצביעים. ההבדלים בין מצביעים אשכנזים למזרחים נעלמים בנטרול משתנים אלו (למשל, מזרחים בעלי השכלה גבוהה נוטים להצביע למרכז ולשמאל, שלא כמזרחים בעלי השכלה נמוכה). מחקר חדש של ינון כהן ועמיתיו (Cohen et al., 2023) מראה שב־2018 פערי ההכנסות בין אשכנזים למזרחים ילידי הארץ היו כ־20% בקרב גברים בני 43. החוקרים מצאו כי הפערים מוסברים כמעט במלואם בהבדלים ברמת ההשכלה של האוכלוסיות: בקרב ילידי הארץ היהודים בגיל 25-43, שכולם בני הדור השני והשלישי להגירה, למעלה ממוחצת האשכנזים היו בעלי תואר ראשון לפחות, לעומת מעט יותר משליש בקרב המזרחים. ממצאים אלו מצביעים על הקשר שבין רמת השכלה ובין מעמד כלכלי, שמקיימים שניהם הלימה עם דפוסי ההצבעה. הקבוצה הליברלית היא חילונית, משכילה ומבוססת, אבל פערי ההכנסה וההשכלה משקפים ריבוד אתני. אם כן, מדובר בקבוצה פריבילגית שהיא אשכנזית ברובה.² הפריבילגיות האתנו־מעמדית של הקבוצה החילונית־ליברלית אינה רק כלכלית אלא גם תרבותית (סמוחה, 1993). בזכות זיקתה לאלטיות הוותיקות, הקבוצה הזאת היא הקרובה ביותר לדגם הבסיס של הישראליות ה"נורמטיבית", המבוסס על המודל האשכנזי, שמקושר לזהות חילונית ומערבית (קימרינג, 1999). הקבוצה החילונית־ליברלית מבחינה את עצמה דרך מסמנים של תרבות "גבוהה" והביטוס "נכון", וכך היא זוכה להתנשא (כלומר להפעיל אלימות סימבולית) על אחרים ונהנית מיתרון תעסוקתי במקומות עבודה המייחסים חשיבות רבה להון תרבותי זה, כמו הפרופסיות והאקדמיה (תורן, 2008). מנגנוני ההפליה הסמויים האלה משתקפים למשל ברוב האשכנזי הגדול בקרב חברי הסגל באוניברסיטאות (בלכמן, 2008), בפרט בלימודי המשפטים (ביטון, 2011; זמיר, 2007), ובמכללות (גיגי ואחרים, 2019).

האם הקבוצה החילונית־ליברלית הגמונית?

מבחינה תיאורטית, הגמוניה היא צורת שליטה שבה מרשם של הסדר החברתי המעוצב בצלמה של קבוצה דומיננטית, ואשר ממקם אותה בעמדת מנהיגות ושליטה, זוכה ללגיטימציה רחבה ואף הופך למובן מאליו. כדי לזכות בהגמוניה, קבוצה חברתית השואפת לשליטה, מלוכדת ובעלת מקורות כוח צריכה להניע פרויקט הגמוני שמטרתו להשליט, להנחיל ולמסד את המרשם ההגמוני שלה. כדי שייוצר קונסנזוס רחב סביב המרשם, הוא צריך לענות על צרכים ואינטרסים של קבוצות אחרות. האינטרסים הללו אינם אובייקטיביים לגמרי, אלא נתונים להשפעה אידיאולוגית שהקבוצה השלטת

1 דהן כלל בגוש מפלגות הימין את הליכוד, הצינונות הדתית, ימינה, ישראל ביתנו ותקווה חדשה.
2 מעבר לנתונים היבשים לגבי המוצא של חברי הקבוצה החילונית־ליברלית, אפשר להוסיף כי אשכנזיות מייצגת גם קטגוריה חברתית המקושרת למאפייניה של קבוצה זו. אורנה ששון־לוי (2008, עמ' 102) משתמשת במושג אשכנזיות הגמונית כדי לכרוך יחד תכונות כמו חילוניות ומעמד בינוני או גבוה עם זהות אשכנזית, ואורי שוורץ (2014) מוסיף כי הקטגוריות האתניות משמשות מטפורה ליחסים מעמדיים. הבחנות אלו מחזקות את הזיהוי בין אשכנזים ובין הקבוצה הנוטה להצביע למרכז־שמאל, שהיא חילונית וממעמד בינוני־גבוה.

מפעילה דרך האינטלקטואלים האורגניים שלה, המנסחים, מכיילים ומפיצים את המרשם. רבים מפרשנו של אנטוניו גרמשי הדגישו את ההיבט האחרון, התרבותי, של השליטה ההגמונית, שקימרלינג מכנה "יכולת תרבותית מונופוליסטית להגדרת המציאות החברתית" (1999, עמ' 168). אבל אותה שליטה תרבותית גם מותנית בדומיננטיות פוליטית: במילותיו של קימרלינג, הקבוצה השלטת צריכה "לגייס את מירב האליטה הפוליטית, המוסרית והאינטלקטואלית על מנת לכפות את השקפת עולמה". הקבוצה חייבת להשתלט על עמדות הכוח במדינה וגם בחברה האזרחית, כדי לקדם משם את הפרויקט ההגמוני. גרמשי מניח כמובן מאליו את הקשר בין שליטה בעמדות הכוח לשליטה תרבותית, אבל אינו נותן המשגה מספקת של עמדות הכוח (ראו למשל גרמשי, 2004, עמ' 97-99). כדי לפצות על כך, נשאל מתיאוריית אליטת הכוח של סי. רייט מילס (Mills, 1956) את הדגש על עמדות הפיקוד של ההיררכיות הארגוניות החשובות, ובראשן המדינה והקבוצות העסקיות הגדולות. כדי שהקבוצה ההגמונית תצליח להנחיל את המרשם שלה, היא צריכה למקם את האליטות ואת האינטלקטואלים האורגניים שלה ושל בעלי בריתה בעמדות המפתח האלה. אם כך, שאלתנו הראשונה היא: מהו הפרויקט ההגמוני של הקבוצה החילונית ליברלית? והשאלה השנייה: עד כמה הקבוצה הזאת מלוכדת סביב הפרויקט, ועד כמה היא אוהזת בעמדות הכוח המאפשרות לה להגשים אותו?

מבחינה היסטורית, הקבוצה החילונית ליברלית היא צאצאית של הקבוצה האחוסלית ששלטה במדינה בעשוריה הראשונים (קימרלינג, 2001). כנצר לקבוצה הגמונית היא ירשה מקורות כוח רבים ושאיפה למנהיגות, אך כדי להחזיר לעצמה שליטה היה עליה לאמץ פרויקט הגמוני חדש. האבות האחוסלים מימשו מרשם הגמוני "רפובליקני" שהדגיש את תרומתם של הפרט והקבוצה למטרה הציונית המשותפת, ובו החלוף האשכנזי היה דמות המופת, האזרחים הפלסטינים ניצבו בתחתית הסולם והמזרחים היו בתווך, עם אפשרות לטפס במעלה הסולם בתנאי שיעברו "מודרניזציה" לפי הדגם האשכנזי (פלד ושפיר, 2005). מאז 1967 החלו האחוסלים עצמם למאוס במרשם הלאומי-סוציאליסטי, וב-1977 הם איבדו את המונופול על השלטון. לאחר מכן הם זנחו את האתוס הסוציאליסטי והשיקו פרויקט הגמוני חדש, ליברלי במהותו, שהגיע לשיאו הקצר בשנות התשעים, על רקע תקופת השיא של תהליכי הגלובליזציה הניאו-ליברלית (מאוטנר, 2019; רם, 2005). בשנות האלפיים נסוג הפרויקט הליברלי (אם כי לא במישור הכלכלי), ומאז חזרתו של הליכוד לשלטון ב-2009 הוא עבר דה-לגיטימציה יסודית. כיום קשה לזכור את צורתו המקורית של הפרויקט, אבל הוא נשאר רלוונטי משום שהקבוצה הנדונה לא מצאה לו תחליף והוא ממשיך להנחות את תוכניותיה הפוליטיות.

הפרויקט של "האליטות הליברליות", כפי שתואר בשלהי תקופת הזוהר שלו אצל יואב פלד (2001), גרס "ליברליזציה מעמיקה והולכת" בשלושה תחומים מרכזיים. ראשית, ליברליזציה כלכלית. שנית וחשוב יותר לענייננו, ליברליזציה אזרחית, ובכלל זה הפרדת הדת מהמדינה וקידום עיקרון ליברלי אל-אתני של אזרחות שווה. לפי פלד, כוונתו של מהלך הליברליזציה האזרחית היה לכוון "מדינת כל אזרחיה" שבה המרכיב הראשון בצמד "יהודית ודמוקרטית" יתבטל. למעשה, מובילי המהלך, ובהם שר המשפטים יוסי ביילין, שללו את ביטול חוק השבות אבל דגלו במדינת כל אזרחיה "בתוך החברה, בין האזרחים שלה" (הכנסת, 1999). האינטלקטואלים האורגניים של הקבוצה קידמו את המהפכה

הליברלית האזרחית דרך "המהפכה החוקתית", בכנסת ובבית המשפט. האקטיביזם השיפוטי עקף את הדיון הדמוקרטי, ועורר קריאות מצד מתנגדי הפרויקט הליברלי לחוקק חוקים "עוקפי בג"ץ". בשנת 2000 הכריז ראש הממשלה אהוד ברק על "מהפכה אזרחית" הכוללת הנהגת נישואין אזרחיים, תחבורה ציבורית בשבת, פירוק משרד הדתות, הליכים לכינון חוקה, ביטול סעיף הלאום בתעודת הזהות ועוד. המהלך לא קרם עור וגידים, אבל העיד על שאיפותיה השלטוניות של הקבוצה החילונית-ליברלית. התחום השלישי של הפרויקט הליברלי, הקשור לשני, היה לסתום את הגולל על חזון ארץ ישראל השלמה דרך הסכם שלום וכינונה של מדינה פלסטינית מעבר לקו הירוק.

ב-2001, בעקבות צירוף התפתחויות מקומיות וגלובליות – קריסת שיחות אוסלו, פרוץ האינתיפאדה השנייה וחזרת הליכוד לשלטון, פיגוע מגדלי התאומים ופרוץ המלחמה הגלובלית בטרור – הגיעה המהפכה הליברלית למבוי סתום. עם זאת, הרעיון של שתי מדינות לשני עמים הוסיף להשפיע לאורך העשור: ב-2005 ביצעה ממשלת הליכוד בראשות אריאל שרון את ההתנתקות מרצועת עזה, וב-2008 הציגה ממשלת קדימה של אהוד אולמרט תוכנית שלום על בסיס רעיון שתי המדינות. לא ברור עד כמה המהלכים האלה נבעו מן ההשפעה ההגמונית של הקבוצה החילונית-ליברלית, שכבר לא הייתה בשלטון, אבל התוצאה ההיסטורית הייתה שתנועת ההתנחלות והימין הרדיקלי אימצו את הפרשנות הזאת בדיוק: הליכוד בראשות שרון ביצע את ההתנתקות מפני ש"האליטה הליברלית" (או "השמאל") היא שעיצבה, בזכות ההגמוניה שלה, את קבלת ההחלטות הלאומית. כך נכתב בהקדמה לקובץ בשם בצל ההתנתקות: דיאלוג אסטרטגי במשבר (דויטש, 2008, עמ' 8):

מרכזי העוצמה בחברה הישראלית נותרו בשליטתה הגמורה של הקבוצה השלטת בישראל (הקבוצה היהודית-החילונית-הליברלית). הדבר נכון בתחומי הכלכלה, המשפט, בתי המשפט, התקשורת, הקולנוע, התיאטרון והטלוויזיה. אכן מפעם לפעם [...] מתקיימות בחירות, אך השפעת חבר כנסת מהשורה קטנה משל כל איש תקשורת ידוע או בעל תפקיד שיפוטי בכיר. מי שקובע את המותר והאסור אינם נבחרים הציבור אלא גורמי המשפט והקבוצות השליטות.

התיאור הזה מייצג תודעה שהחלה להתפשט באותן שנים בחוגי הימין, שלפיה בישראל מתקיימת שליטה הגמונית של השמאל. לפי התפיסה הזאת, המיעוט החילונית-ליברלי המשיך לשלוט בסדר היום הלאומי למרות נחיתותו האלקטורלית, בזכות אחיזתו הבלתי פורמלית במערכות עיצוב התודעה והמדיניות. זו הייתה שליטה מוסתרת, מוכחשת, מקרבנת ובלתי דמוקרטית של המיעוט ברוב. אותה השקפה ציירה את הימין כנציגם האותנטי של החלשים, קורבנות השליטה, שהם רוב העם. הימין החל לתפוס את עצמו כצד החלש במאבק, כאנדרדוג וככוח קאונטר-הגמוני.

ראוי לציין שהימין לא המציא את המבנה האידיאולוגי הזה אלא שאל אותו, לעיתים בגלוי, מן התיאוריה הביקורתית של השמאל הרדיקלי – גרמשי, אסכולת פרנקפורט ואפילו אדוארד סעיד – שמושאי ביקורתם המקוריים היו הקפיטליזם, הארגונים הבירוקרטיים והקולוניאליזם. הימין הרדיקלי הפנה את המבט התיאורטי-ביקורתי הזה כלפי הקבוצה הליברלית. המסקנה האסטרטגית הייתה גרמשיאנית: יש לבצע מהלך נגדי למהלך

הליברלי, ל"הגנה וחיזוק של האופי היהודי של המדינה"³ – פרויקט הגמוני שמטרתו לחזק את הצד היהודי בנוסחה "יהודית ודמוקרטית", קרי לבסס עליונות יהודית. כמו בתיאוריית הקאונטר-הגמוניה הגרמשיאנית, המפנה האסטרטגי כלל רעיון של "מלחמת חפירות" (גרמשי, 2004, עמ' 102-104) לעקירת סוכניה וערכיה של הקבוצה הליברלית מעמדות ההשפעה שלהם לרוחב החברה. הפרויקט האתנו-לאומי המדובר יצא מן החברה האזרחית של הימין בסביבות אמצע העשור הראשון של המאה, עם הקמתם של ארגוני ימין קאונטר-הגמוניים ובראשם המכון לאסטרטגיה ציונית, תנועת אם תרצו והמכללה למדינאות יהודית ולחשיבה אסטרטגית (מאוחר יותר הוקמו עשרות ארגונים דומים, ובהם גם פורום קהלת). עם חזרת הליכוד לשלטון ב-2009 החל הפרויקט ההגמוני הימני לעצב את המדיניות, מן התביעה להכרה בזהות הלאומית היהודית של מדינת ישראל כתנאי להסדר עם הפלסטינים (טל-לנדמן, 2010) ועד חוק הלאום של 2018, שהקנה מעמד חוקתי לרעיון של עליונות יהודית. הפרויקט גייס את המדינה למלחמת החפירות. הדבר התבטא במעורבות של משרד החינוך נגד "הטיה אנטי-ציונית" באקדמיה בעקבות "דוח הסילבוסים" של אם תרצו (ב-2010), במהלך של שרת המשפטים איילת שקד למינוי שופטים שמרנים (2014-2018) ובאימוץ המודל המלא של מדינת המאבק האנטי-ליברלי נוסח הונגריה על ידי הממשלה הנוכחית. בימים אלו של ממשלת "ימין על מלא", תודעת האנדרדוג, הקורבנות ומאבק-הנגד העממי באליטות נמצאת בשיאה.

עד כמה התודעה הזאת נכונה עובדתית? האם היא עשויה להיות נכונה, בהתחשב בכך שהקבוצה החילונית-ליברלית לא חזרה לשלטון מאז 2001? האם צודק אבישי בן חיים, אינטלקטואל אורגני מוביל של תפיסת ה"הגמוניה האשכנזית", בטענתו ש"הליכוד מעולם לא הייתה באמת בשלטון" (בן חיים, 2022, עמ' 116)? זהו טיעון בעייתי מלכתחילה. מושג מלחמת החפירות מכיר בכך שבחברה מודרנית העוצמה והשליטה ממוקמות גם מחוץ למדינה, אך הגותו של גרמשי וממשיכיו אינה מציעה שהגמוניה לאומית יכולה להתקיים לאורך זמן בנפרד מן השליטה במדינה ובמנגנוניה הניהוליים והאידיאולוגיים. אם פיצול כזה בין שלטון פורמלי להגמוניה מתקיים בישראל, מדובר בחידוש תיאורטי. נתייחס כעת ברצינות לאפשרות הזאת: הגם שברור כי הקבוצה החילונית-ליברלית איבדה את עמדות הפיקוד הפוליטיות (קפלן, 2023), נבחן את עמדות הכוח האחרות שמהן הקבוצה עשויה להפעיל הגמוניה. לדעתנו יש שתי עמדות שראויות לבדיקה – זו הכלכלית וזו הפרופסיונלית. נהוג לחשוב שהקבוצה החילונית-ליברלית שולטת בעמדות הכוח הכלכליות. גם תחזיתו של פלד (2001), שלפיה הפרויקט הליברלי יעלה ויצליח, התבססה על ההנחה שהאינטרס של אליטת ההון היה לקדם ליברליזציה כלכלית, ושזו מחייבת ליברליזציה אזרחית. אבל פלד לא הביא בחשבון שהמרשם של הקבוצה הנגדית, האתנו-לאומית, לא הציב אלטרנטיבה לליברליזציה כלכלית. להפך, הליכוד דגל בה מלכתחילה, ומייד אחרי חזרתו לשלטון ב-2001 מילא שר האוצר נתניהו תפקיד מפתח בקידום המהפכה הניאו-ליברלית בישראל. למען האמת, המרכיב הכלכלי של הליברליזציה הנהנה מקונסנזוס חוצה מחנות בישראל, מה שמבטא את ההגמוניה של אליטת ההון בתחום זה, הנתמכת על ידי

3 כך נכתב ב-2007 בדף "A constitution for a Jewish state" באתר המכון לאסטרטגיה ציונית. הדף אינו זמין עוד באתר.

השיקוע של ישראל בסדר הכלכלי הניאו-ליברלי הגלובלי (פילק, 2006; פילק ורם, 2004). בהינתן קונסנזוס במישור הכלכלי, המאבק ההגמוני בין ימין אתנו-לאומי לשמאל ליברלי מתחולל בזירה אחרת, זו האזרחית והמדינית: יותר יהודית או יותר דמוקרטית, כיבוש או פתרון שתי המדינות. אנו מסכימים כי אליטת ההון היא אכן קבוצה רבת עוצמה והגמונית המתווה את עיקרי המדיניות הכלכלית, אבל כקבוצה היא תופסת עמדה נייטרלית בהקשרו של המאבק ההגמוני בין ימין לשמאל. היא תתמוך בכל סוג של שלטון, ליברלי-אזרחי או אתנו-לאומי, כל עוד הוא מאפשר את הצבר ההון.

הקשר הדמוגרפי בין הקבוצה החילונית-ליברלית לאליטות ההון אינו מערער את המסקנה הזאת. למעשה איננו יודעים עד כמה חזק הקשר הזה, כי אין לנו נתונים על מוצאו ועל עמדותיו של האלפיון העליון בישראל (האדם העשיר בישראל היא מרים אדלסון, הימנית). יזם ההייטק אורני פטרושקה טוען שהשכבה שהוא משתייך אליה תומכת ברובה ב"ערכים ליברליים ודמוקרטיים" (פטרושקה, 2023). גם אם זה נכון, יש פער בין ההשקפות האישיות של האליטות הכלכליות, כפי שהן באות לידי ביטוי בשיחות סלון ובהצבעה בבחירות, ובין מידת ההתגייסות שלהן כאליטות כוח לתמיכה בפרויקט ההגמוני (האזרחי-מדיני) של הקבוצה שהם משתייכים אליה. פטרושקה עצמו פעיל בארגוני שמאל ומבטא את השקפותיו הפוליטיות בציבור, וכמוהו גם כמה אנשי עסקים נוספים ובהם קובי ריכטר ואילן שילוח, אבל הם היוצאים מן הכלל. פטרושקה מעיד שרוב אנשי העסקים "אינם ששים להיכנס למרחב הפוליטי או להתבטא בנושא הסכסוך הישראלי-פלסטיני" ואינם תורמים לגופים המקדמים ערכים ליברליים (ראו גם קראוזה-להב, 2020, פרק ד). סביר להניח שהימנעותם נובעת מחשש לפגיעה באינטרסים עסקיים, שהלך והתגבר מאז ראשית המאה עם ירידת קרנו של הפרויקט הליברלי. מנקודת מבט כלכלית-פוליטית, כל עוד שלטון הימין מוסיף לתמוך במדיניות נאו-ליברלית אין לאליטת ההון סיבה להתגייס לפרויקט הליברלי האזרחי-מדיני.

על כך אפשר להוסיף שאם יש בישראל מתנגדים להגמוניה הניאו-ליברלית, הם באים מן האגף הסוציאלי-דמוקרטי של הקבוצה החילונית-ליברלית. פלג זה התחזק בעקבות המחאה החברתית של 2011, וב-2013 תפסה אחת ממנהיגותיו, שלי יחימוביץ', את השליטה במפלגת העבודה. התנועה הסוציאלי-דמוקרטית לא צברה עוצמה, אבל ככל שנטיות כאלה קיימות בקבוצה החילונית-ליברלית, הן חותרות נגד יכולתה לגייס לצידה את האליטה הכלכלית. לסיכום, אם האליטה הכלכלית אינה מגויסת לפרויקט ההגמוני של הקבוצה החילונית-ליברלית, האחרונה אינה יכולה להפעיל הגמוניה על בסיס עמדת הכוח הכלכלית.

בניגוד למתרחש בתחום הכלכלה, שליטתה של הקבוצה החילונית-ליברלית בפרופסיות אכן קיימת. המתאם הגבוה בין רמת השכלה לעמדה פוליטית ליברלית מספק אינדיקציה כללית לשליטה זו (דהן, ברוס). עדות נוספת מספקת המציאות הנוכחית, שבה מומחים והאגודות המקצועיות שלהם ניצבים בחוד החנית של ההתנגדות להתקפה השלטונית על הדמוקרטיה הליברלית. האם דרך השליטה על מומחיות ומקצועיות מקיימת הקבוצה החילונית-ליברלית "עריצות מיעוט"? מילס היה צוחק. הוא חשב שהמומחים תלויים מבנית בבעלי הכוח, ולכן משרתים אותם: "מומחים אינם מקבלים החלטות אלא משפיעים עליהן. לאושרם של בעלי הכוח, המומחיות מאפשרת לחלץ מסקנות שונות מאותם הנתונים" (Gerth & Mills, 1942, p. 211). בשנות השבעים, תיאורטיקנים של "המעמד החדש" האמינו

שאינטלקטואלים חתרניים שבאו בברית עם פרופסיונלים ומומחי טכנולוגיה יוכלו להפוך למעמד שליט. אך עד מהרה התברר, בהתאם לתחזיתו של מילס, שלא היה למומחים רצון להפוך לקבוצה דומיננטית, שלא לדבר על מקורות הכוח הנדרשים לכך (Gouldner, 1979; Szelenyi & Martin, 1988). מומחים אמנם יכולים לשמש כאינטלקטואלים אורגניים של הקבוצה שלטת, אבל כאשר זו מאבדת את השליטה – יכולתם להתנגד לשינוי שמוכילים בעלי הכוח מוגבלת, ויתר על כן, התנגדות כזאת מכרסמת בבסיס הלגיטימציה המקצועית שלהם (שדר ואור, 2013). מומחים יכולים להשפיע על השיח הציבורי אם הם משתתפים בו, אבל השפעתם עליו משנית ביחס לפוליטיקאים ולידוענים. השתתפות בלימודים גבוהים ובמקומות עבודה פרופסיונליים עשויה לחזק נטיות ליברליות בקרב סטודנטים ועובדים, אבל החברות של סובייקטים אלו אינו מקנה שליטה בחברה.

המקרה של בג"ץ ראוי להתייחסות מיוחדת, מפני ששם הפרופסיונלים מקבלים סמכות שלטונית. זוהי סמכות אינהרנטית למודל הפרדת הרשויות, שבו הנורמות של הפרופסיה המשפטית, שאותן מיישמים שופטים מקצועיים, מגבילות את סמכות המחוקק והמשלה. תפקידן של הכנסת והמשלה במשולש הרשויות הוא לחוקק חוקים ולבצע מדיניות, ואילו תפקידו של בית המשפט הוא להגביל את פגיעת החקיקה והמדיניות בזכויות הפרט, בשוויון עקרוני בין יחידים ובשלטון החוק. זהו תפקיד ליברלי במהותו, כפי שעצם רעיון הפרדת הרשויות שואב מן המסורת הליברלית. בניגוד לפשיזם, הזרם המרכזי של הימין הפופוליסטי אינו כופר בעצם הצורך בהפרדת הרשויות, אך טוען שאיזון הכוחות בין הרשויות הופך לטובת בית המשפט, וכי זה התחזק כתוצאה מן המהפכה החוקתית. גם כאן שואב הטיעון הפופוליסטי מן התיאוריה הביקורתית הקיימת בתחום, ובפרט מכתבתו של מנחם מאוטנר על עליית האקטיביזם השיפוטי בשנות השמונים והתשעים. מאוטנר טוען שבאמצעות האקטיביזם, בית המשפט התרחב אל תוך קביעת "הערכים שישררו במדינה [ו]הדרך שבה יחולקו המשאבים במדינה", ושהמהלך נועד לאפשר לקבוצת "ההגמונים לשעבר הליברלים" לשמר בידיהם שליטה חרף עליית הימין לשלטון (מאוטנר, 1998, 2019, 2021; וראו גם שמיר, 1995).⁴ אולם פרשנות זו של המהפכה החוקתית אינה מציעה שהקבוצה החילונית-ליברלית שולטת בחברה. מאוטנר (1998) מתאר יפה את מגבלות בית המשפט ככלי של השפעה חברתית ליברלית בזמן שלטון אי-ליברלי: "אקטיביסטי ככל שיהיה, בית משפט הוא תמיד גוף הפועל באופן נקודתי ולא באופן מערכתי ורחב היקף; גוף הפועל על-ידי פסילת פעולותיהן של רשויות אחרות ולא בדרך של הכתבה של מה שצריך להיעשות; גוף מופעל ומגיב, שסדר היום שלו נקבע במידה רבה על-ידי אחרים, לא גוף יוזם ופעיל".

גם ממרום סמכותם ברשות השופטת, הפרופסיונלים אינם יכולים לקדם פרויקט הגמוני אלא רק להגביל את טווח ההחלטות של אליטות הכוח. הנרטיב של "דיקטטורת בג"ץ" מפנה למשל לפסיקות בית המשפט נגד כליאת מהגרים לא חוקיים במחנות מעצר, הפקעת קרקעות פרטיות של פלסטינים בגדה, הריסת בתי מחבלים והגליית משפחותיהם ופסילת מועמדים ערבים לכנסת. אלה פסיקות המבטאות הגבלה של המדיניות, לא התוויית מדיניות.

4 חוקרים אחרים מציעים פרשנות סלחנית יותר של בית המשפט, שגורסת כי מגמת האקטיביזם התחילה הרבה לפני 1977 וביטאה את הישאבות בית המשפט לשדה הפוליטי בעל כורחו, כתוצאה ממשבר המערכת הפוליטית (לסקירה ראו חרים, 2021; מאוטנר, 2019).

מאז 2001, כאשר התרחשו שינויים בכיוון הליברלי (הדוגמה הבולטת היא ההתנתקות מרצועת עזה) הם הובלו על ידי הממשלה והכנסת. בשלהי תקופת הפרויקט הליברלי בג"ץ אמנם ניסה לפרוץ דרך בעניין שוויון בין יהודים לערבים בהקצאת קרקעות (בפס"ד קעדאן בשנת 2000), אבל השינוי הזה לא שרד ובג"ץ נמנע מלפסול חקיקה מאוחרת יותר שסותרת אותו (ג'בארין, 2010; מרקוביץ' ביטון ושטרן, 2019). רוב השינויים היו בכיוון ההפוך, מגמה שבג"ץ הגביל אך לא היה יכול למנוע, כמו בדוגמאות של חוק האזרחות והכניסה לישראל, החוק למניעת הסתננות וחוק הלאום. בית המשפט בישראל הוא אכן סוכן ליברלי רב חשיבות, אבל הוא אינו מקנה שליטה הגמונית לקבוצה החילונית ליברלית.

סיכום

הקבוצה החילונית ליברלית היא קבוצה מבוססת כלכלית, תרבותית וסמלית הודות להיותה משכילה יותר, דומיננטית בפרופסיות ואשכנזית ברובה. איננו חושבים שנכון לכנותה אליטה, משום שהמושג הזה אינו מתאים לתיאור קבוצה רחבה המונה כ-28% מהאוכלוסייה היהודית במדינה. עובדתית מדובר במעמד בינוני-גבוה שהוא פריבילגי ביחס לרוב הקבוצות האחרות בחברה היהודית בישראל, וכמובן ביחס לחברה הלא-יהודית בה. כמו כל קבוצה פריבילגית, גם הקבוצה הזאת אינה ששה להכיר במקורות הפריבילגיה הכלכלית, הזהותית והתרבותית שלה, לא כל שכן לוותר על יתרונותיה, ועל כך היא ראויה לביקורת ציבורית ואקדמית. אין גם הצדקה להומוגניות אתנו-מעמדית בבית המשפט, באקדמיה, בפרופסיות וביחידות מובחרות בצבא. בתוך המערכות האלה, הקבוצה החילונית ליברלית אכן שלטת.

עם זאת, אנו טוענים שהקבוצה החילונית ליברלית אינה הגמונית ברמה הכלל-חברתית. אין זו טענה חדשה: חוקרים רבים הציעו, בעזרת המשגות כאלה ואחרות, שאת ההגמוניה האחוסלית החליף מצב עימות בלתי מוכרע ("פוסט-הגמוני") בין קבוצות ו"שבטים" (ראו למשל מאמריהם של נסים ליאון, של דני פילק ואמית אביגור-אשל, של אורי רם ושל יצחק ששון ויוסי הרפו בגיליון זה). כאן ניסחנו מחדש את הטענה הזאת בהקשר השיח הציבורי הנוכחי, שבו אידיאולוגיית "עריצות המיעוט" קנתה אחיזה רחבה, הפכה לדבק המלכד של קואליציה אתנו-לאומית שלטת והניעה מהלך של שינוי משטרי. נוסף על כך, התרומה שלנו היא בדרך הבדיקה ובחלק מן המסקנות. ראשית, בדקנו בנפרד את שאלת הפריבילגיות ואת שאלת ההגמוניות של הקבוצה, והצבענו על אי-הלימה בין מיקומיה במדרג המשאבים ובמדרג השליטה. ממצא זה מאפשר להכיר באי-השוויון בחברה בלי לקבל את טענת "עריצות המיעוט". שנית, לבדיקת ההגמוניות התבססנו על אמת המידה של מימוש הפרויקט ההגמוני. זה אפשר לנו להגדיר בדיוק רב יותר את התפקיד של עמדות הפיקוד הכלכליות והפרופסיונליות במאבק ההגמוני.

למרות תנאי הפתיחה של הקבוצה החילונית ליברלית כיורשת האליטות הישנות, וחרף הרוח הגבית שסיפקה לה המגמה הליברלית הגלובלית, קבוצה זו נכשלה בקידום הפרויקט ההגמוני שלה, שבליבו נסיגה לגבולות 1967 במסגרת הסכם שלום וחזיון המרכיב החילוני-דמוקרטי על חשבון המרכיב היהודי בנוסחה "יהודית ודמוקרטית". אמנם בתחומים מסוימים, כמו בתחום המגדר והלהט"ב, נרשמה מגמת ליברליזציה שעלתה בקנה

אחד עם הפרויקט, אבל באופן כללי יותר הצד היהודי של הנוסחה "יהודית ודמוקרטית" התחזק והחזון הליברלי הפך לשולי. מגמה זו ניכרת במיוחד מאז 2009, כאשר הפרויקט ההגמוני האתנו-לאומי שנולד בתגובת נגד לפרויקט הליברלי זינק קדימה, עד שהגיע לרגע הנוכחי שבו הוא חותר להגשים את עצמו דרך שינוי שיטת המשטר.

הפרויקט הליברלי נכשל משום שהקבוצה החילונית-ליברלית לא הצליחה לגייס תמיכה עממית רחבה ולשלב ידדים עם מגוון ציבורים באופן שיאפשר לה לכבוש את עמדות הפיקוד הפוליטיות. בהיותה קבוצה פריבילגית היא התעלמה מהפערים בינה ובין קבוצות אחרות בחברה, ואלה הפכו כר פורה ליצירת מתקפה עליה ועל הדמוקרטיה הליברלית. קבוצה זו גם לא הצליחה לגייס את תמיכת אליטת ההון, וזו בחרה לשמור על נטרליות כל עוד שני הצדדים למאבק ההגמוני – האתנו-לאומי וגם הליברלי – תומכים בליברליזציה כלכלית (בשעה שהאגף הסוציאלי-דמוקרטי בקבוצה החילונית-ליברלית הוא זה שמאיים על ההגמוניה הניאו-ליברלית). כל עוד הקבוצה החילונית-ליברלית אינה אווזת בעמדות הכוח הפוליטית והכלכלית, אין די בעליונותה במישור התרבותי והפרופסיונלי כדי להפעיל הגמוניה, גם לא דרך בג"ץ. בג"ץ הוא סוכן ליברלי בחברה ולכן אפשר למקם אותו כגורם במאבק ההגמוני בין קבוצות ליברליות ולא-ליברליות (כפי שעשינו כאן). אך יש לזכור שלפחות במידה מסוימת הליברליות של בית המשפט נובעת מעצם תפקידו כרשות שלטונית נפרדת בדמוקרטיה ליברלית, ושאינו דרך אחרת לקיים דמוקרטיה, אלא אם מחשיבים את המודל האי-ליברלי הקיים בהונגריה כדמוקרטי.

מלבד ההזדמנות לתת מבט עדכני בקבוצה הנדונה שני עשורים לאחר קץ שלטון האחוסלים, מטרת הניתוח הזה הייתה להעריך את התקפות האינטלקטואלית של ההצדקה הראשית למהלך השינוי המשטרי, והיא שכדי לסיים את "עריצות המיעוט" של "האליטה הליברלית" ו"ההגמוניה האשכנזית" יש לרכז את הכוח בידי הממשלה ולאפשר לה להשתלט על הרשות השופטת, ואז על תחומים נוספים בחברה. ביקשנו להראות שכטענה סוציולוגית, תיאוריית עריצות המיעוט מסולפת. אבל הפערים בחלוקת המשאבים החומריים והסמליים בחברה הישראלית מאפשרים את התקבלותה, ומזכירים שהמאבקים להגנת הדמוקרטיה ולצמצום אי-השוויון קשורים זה בזה.

מקורות

- ביטון, יפעת. (2011). מזרחים במשפט: ה"אין" כ"יש". משפטים, מא, 455-516.
- בלכמן, ישראל. (2008). דוח מחקר: על ההרכב האתני של אוניברסיטאות המחקר בישראל. תיאוריה וביקורת 33 (סתיו), 191-197.
- בן חיים, אבישי. (2022). ישראל השנייה: הבשורה המתוקה, הדיכוי המר. ידיעות אחרונות.
- ג'בארין, יוסף. (2010). עשור לפסק-דין קעדאן: הרהורים ביקורתיים על השוויון. מעשי משפט ג, 173-189.
- גיגי, מוטי, עינת יהודה, סיגל נגרי-רון ותמי רזי. (2019). מגוון לאומי, אתני, מגדרי ומרחבי בקרב הסגל והסטודנטים במכללה האקדמית ספיר (דוח מחקר). תוכנית גוונים באקדמיה וקרונוטשילד-קיסריה.
- גירץ, קליפורד. (1990). פרשנות של תרבויות (בתרגום יואש מייזלר). כתר.

גרמשי, אנטוניו. (2004). על ההגמוניה: מבחר מתוך "מחברות הכלא" (בתרגום אלון אלטרס). רסלינג.

דהן, מומי. (בדפוס). פער ההצבעה לכנסת בין מזרחים לאשכנזים.

דויטש, סיני. (2008). על הקובץ "בצל ההתנתקות: דיאלוג אסטרטגי במשבר". בתוך חיים משגב ואודי לבל (עורכים), *בצל ההתנתקות: דיאלוג אסטרטגי במשבר (עמ' 7-9)*. כרמל.

הכנסת. (1999, 3 בנובמבר). *הצעה לסדר היום: מדינת ישראל כמדינה יהודית או כמדינת כל אזרחיה (פרוטוקול הישיבה ה-43 של הכנסת ה-15)*.

הרמן, תמר, אור ענבי, וויליאם קביסון ואלה הלר. (2019). *מדד הדמוקרטיה הישראלית 2019*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הרמן, תמר, אור ענבי, ירון קפלן ואינה אורלי ספוז'ניקוב. (2021). *מדד הדמוקרטיה הישראלית 2021*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הרמן, תמר, אור ענבי, ירון קפלן ואינה אורלי ספוז'ניקוב. (2022). *מדד הדמוקרטיה הישראלית 2022*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

זמיר, יצחק. (2007). האליטה המשפטית. בתוך אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים), *אליטות חדשות בישראל (עמ' 137-156)*. מוסד ביאליק.

חריס, רון. (2021). העבר המדומיין של בית המשפט העליון: השימוש בנרטיבים היסטוריים על ידי מבקרי בית המשפט. *עיוני משפט, מד (1)*, 49-86.

טל-לנדמן, שירי. (2010). "האלמנט החמישי": התביעה להכרה בישראל כמדינת העם היהודי. *עדכן אסטרטגי, 13(3)*, 121-135.

מאוטנר, מנחם. (1998). המשפט הסמוי מן העין. *אלפיים, 16*, 45-72.

מאוטנר, מנחם. (2019). הליברליזם בישראל: תולדותיו, בעיותיו, עתידותיו. ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל אביב ע"ש חיים רובין.

מאוטנר, מנחם. (2021). "משנגמרה היצירה ויצאה לרשות הרבים, כל אדם מוצא בה מה שהוא עצמו מניח בה". *פורום עיוני משפט, מד, 1-23*.

מרקוביץ'-ביטון, מרים, ושי ושטרן. (2019). *חומות של ייאוש ותקווה: על הליכי מיון של מועמדים ליישובים קהילתיים*. SSRN.

סמוחה, סמי. (1993). שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל. בתוך אורי רם (עורך), *החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (עמ' 172-202)*. ברירות.

פטרשקה, אורני. (2023, 12 בינואר). *צאו מהבועה: ההיי-טק הישראלי חייב ויכול להציל את הדמוקרטיה בישראל*. דה-מרקר.

פילק, דני. (2006). *פופולזם והגמוניה בישראל*. רסלינג.

פילק, דני, ואורי רם (עורכים). (2004). *שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי*. מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

פלד, יואב. (2001). האם תהיה ישראל מדינת כל אזרחיה בשנת המאה שלה? *מחקרי משפט, יז (1)*, 73-89.

פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2005). *מהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת (בתרגום מיכל אלפון)*. אוניברסיטת תל אביב.

- קוטב, אדם, ורועי רובינשטיין. (2023, 30 במרץ). הצהרת כוונות של הימין בת"א: "נתניהו לא היה צריך להקפיא את הרפורמה". *Ynet*.
- קימרלינג, ברוך. (1999). מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה (1948-1951). סוציולוגיה ישראלית, (כ1), 167-208.
- קימרלינג, ברוך. (2001). קץ שלטון האחוסלים. כתר.
- קפלן, רמי. (2023, 18 בפברואר). מיהי "האליטה הליברלית"? האם היא מפעילה "עריצות מיצוט"? הירדה.
- קראוזה-להב, נועה. (2020). אליטות, פילנתרופיה ושאלות של הבדל: אתנוגרפיה של אליטה כלכלית-פילנתרופית בישראל [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב].
- רם, אורי. (2005). הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים. רסלינג.
- רקובר, גל, וטל כספין. (2022, 10 בנובמבר). כשהפערים מגיעים לקלפי: תוצאות בחירות 2022 לפי מצב כלכלי. דבר.
- שדר, הדס, וצביקה אור. (2013). פרופסיונליזם בישראל: בין שימור כוחה של הפרופסיה להגנת ההגמוניה. סוציולוגיה ישראלית, טו(1), 122-149.
- שוורץ, אורי. (2014). "עיראקים אשכנזים מאוד": על אותנטיות, גבולות מעמדיים והמטפוריקה של השפה האתנית בישראל. תיאוריה וביקורת 43 (סתיו), 103-130.
- שמיר, רונן. (1995). חברה, יהדות ופונדמנטליזם דמוקרטי: על מקורותיה החברתיים של הפרשנות השיפוטיית. עיוני משפט, יט(3), 699-716.
- שון-לוי, אורנה. (2008). "אבל אני לא רוצה לעצמי זהות אתנית": גבולות חברתיים ומחיקתם בשיחים עכשוויים של אשכנזיות. תיאוריה וביקורת 33 (סתיו), 101-129.
- תורן, נינה. (2008). אתניות, מגדר ומעמד באקדמיה. כרמל.
- Bogaards, Matthijs. (2018). De-democratization in Hungary: diffusely defective democracy. *Democratization*, 25(8), 1481-1499.
- Cohen, Yinon, Yizchak Haberfeld, Sigal Alon, Oren Heller, & Miri Endeweld. (2023). Ethnic gaps in higher education and earnings among second and third generation Jews in Israel. *Hagira – Israel Journal of Migration*, 13.
- Di Meco, Lucina, & Sarah Hesterman. (2023, March). *A perfect propaganda machine*. #ShePersisted.
- Gerth, H. H., & C. Wright Mills. (1942). A Marx for the managers. *Ethics*, 52(2), 200-215.
- Gouldner, Alvin. (1979). *The future of intellectuals and the rise of the new class*. Seabury Press.
- Mills, C. Wright. (1956). *The power elite*. Oxford University Press.
- Szelenyi, Ivan, & Bill Martin. (1988). The three waves of new class theories. *Theory And Society*, 17(5), 645-667.